УДК 811.512.145’282

А.Ә. Бәдртдинова

ТАТАР ТЕЛЕ ЧАТ СӨЙЛӘШЕНЕҢ ВОКАЛИЗМ СИСТЕМАСЫ (2017 елда Новосибирск өлкәсе Колыван районында үткәрелгән экспедиция нәтиҗәләре буенча)

В статье на основе материалов экспедиции, проведённой сотрудниками Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова в июне 2017 года в татарских сёлах Юрт-Оры и Юрт-Акбалык Колыванского района Новосибирской области, сделан фонетический анализ гласных звуков чатского говора в сравнении с системой вокализма среднего диалекта современного татарского языка.

Ключевые слова: татарский язык, диалект, восточный диалект, чатский говор томского диалекта, вокализм, гласные звуки, анлаут, инлаут, ауслаут, сингармонизм.

The article is based on the materials of the expedition, conducted by employees of the Institute of Language, Literature and Art named after G. Ibragimov in June 2017 in the Tatar villages of Yurt-Ora and Yurt-Akbalyk, Kolyvan district of the Novosibirsk region. A phonetic analysis of the vowels of the Chat sub-dialect in comparison with the vocalism system of the middle dialect of the modern Tatar language was made.

Key words: Tatar language, dialect, oriental dialect, Chat sub-dialect of Tomsk dialect, vocalism, vowels, unlaut, inlaut, auslaut, synharmonism.

Бүгенге көндә татар теле сөйләшләре буенча гаять бай материал тупланды. Г. Ибраһимов исемендәге тел, әдәбият һәм сәнгать институты диалектологлары тарафыннан эшләнгән «Татар диалектларының атласы»н моның күркәм үрнәге итеп күрсәтергә мөмкин [Атлас татарских народных говоров, 2015]. Әмма «татар теленең диалект телен өйрәнү көчәйтелергә һәм бу юнәлеш даими өйрәнелеп торырга тиеш, җирле сөйләш һаман да хәрәкәттә, анда яңалыклар, тормыш-көнкүреш үзгәрә бару, иҗтимагый үсеш барышында синхрон рәвештә яки башка үзгәрешләр белән бергә, яңа үзенчәлекләр туа тора» [Рамазанова, 2016, б. 81]. Бүгенге көндә татар теле диалектларын ареаль планда өйрәнү аеруча әһәмиятле юнәлеш булып тора.

2017 елның июнь аенда Институт галимнәре тарафыннан Новосибирск өлкәсенең Колыван һәм Каргат районнарына экспедиция оештырылды. Моңарчы алар 2013 елда, Казан федераль университеты студентлары белән бергә, Новосибирск өлкәсенең Чан, Кыштым, Куйбышев, Венгер, Бараба районнарына экспедициягә чыкканнар иде инде [Хисамов, 2013, с. 336]. Монда яшәүче бараба татарларының формалашу, телләрен өйрәнү тарихы, сөйләшләренең фонетик үзенчәлекләре турында О.Р. Хисамов «Об итогах экспедиции

к барабинским татарам» дип исемләнгән мәкаләсендә язды [Хисамов, 2013, с. 337].

Бүгенге көндә Каргат районында – бараба татарлары, Колыван районында чат татарлары яши. Әлеге мәгълүматны шушы территорияләрнең тарихына, этник составына багышланган күп кенә хезмәтләрдә очратырга мөмкин. Мәсәлән, Л.П. Чернобай «Малые реки левобережья Оби» (2011) китабында болай яза: «Еще в первом веке II тысячелетия нашей эры начинается процесс слияния народов в новые этнические группы. Они и сегодня живут в этих местах. У реки Обь Новосибирска – чатские татары, в Барабинских степях – барабинские татары, на севере области – северные группы хантов и селькупы» [Байрамова, 2017]; «Юрт-Акбалык (Курбес аул) – Новосибирская область, Колыванский район, Новотроицкое сельское поселение... В деревне проживают представители обских чатов... Юрт-Оры (Умар аул) – Новосибирская область, Колыванский район, Скалинское сельское поселение... В деревне проживают представители обских чатов» [Хисамов, 2016, с. 48] һ. б.

Бу мәкаләнең максаты – Колыван районының Умар һәм Акбалык авылларында яшәүче чат татарлары сөйләшенең вокализм системасын анализлау, татар теленең урта диалекты белән чагыштырма аспектта тикшереп, уртак һәм аермалы якларны күрсәтү.

Шушы максаттан экспедиция вакытында яздырылган җирле халык сөйләме үрнәкләре тикшерелде. Барысы 15 информанттан яздырып алынган текст анализланды. Аларның яше: 45 тән алып 90 га кадәр, 10 хатын-кыз һәм 5 ир-ат, белемнәре – төрле (башлангычтан алып югары белемгә кадәр). Мәкаләдә без берничә текст үрнәгенә генә тукталдык, шулай ук фонетик сыйфатларга ия сүзләр авыл халкы телендәгечә транскрипциядә бирелде.

Чат сөйләше себер татарларының том диалектына керә. Билгеле булганча, татар теле өч диалектка бүленә: көнчыгыш, көнбатыш һәм урта [Рамазанова, 2010, б. 94]. Д.Г. Тумашева көнчыгыш диалектның түбәндәге классификациясен фәнни әйләнешкә кертеп җибәрде: тубыл-иртыш, том һәм бараба диалектлары. Тубыл-иртыш диалекты үзе биш сөйләшкә бүленә: төмән, тубыл, саз ягы, тәвриз һәм тара сөйләшләре; том диалекты ике сөйләшкә бүленә: явештә-чат һәм калмак сөйләшләре [Татар лексикологиясе, т. 2, 2016, б. 143]. Явештә һәм чат сөйләшләрен еш кына кушып карыйлар, чөнки алар «аеруча якын», охшаш, әмма без аерып карадык, чөнки Умар һәм Акбалык авылларында чат сөйләше вәкилләре яши. Ә явештә сөйләше вәкилләре Том шәһәренең Киров районына караган Явештә авылында гомер итә [Рамазанова, 2016, б. 81].

Чат сөйләше Умар авылында яхшы сакланган. Алар милли-мәдәни үзаңнарын саклап калганнар. 1994 елда Колыван районының Умар авылы, истәлекле урын буларак, Новосибирск өлкәсенең тарихи һәм мәдәни һәйкәлләре исемлегенә кертелгән һәм дәүләт сагындагы объект итеп карала [Уникальный татарский музейный..., 2018].

Умар авылында чатлар яшәсә, Акбалык авылында чат татарлары белән бергә Идел буеннан килгән казан татарлары да яши. Шуңа күрә бу авылда катнаш сөйләш өстенлек алган. Бу шулай ук әдәби тел йогынтысы да, чөнки массакүләм мәгълүмат чараларының тәэсире зур.

Том диалектының чат сөйләшен Д.Г. Тумашева өйрәнгән. «Язык сибирских татар» хезмәтендә ул сөйләшнең төп лингвистик билгеләрен тасвирлый. «В 1964 г. один из отрядов экспедиции обследовал также деревни Юрт-Акбалык и Юрт-Оры (Умар) Колыванского района Новосибирской области, которые, по всей вероятности, принадлежат чатам. Материалы не использованы» [Тумашева, 1968, с. 5] дип язса да, ул санаган чат сөйләше сыйфатлары, өйрәнелгән Умар һәм Акбалык авыллары сөйләше үзенчәлекләренә туры килә.

Д.Б. Рамазанованың «Себер татарларының том диалекты» мәкаләсендә дә сөйләшнең үзенчәлекләре саналган.

«Татар халык сөйләшләре» (2008) җыентыгындагы географик белешмәдә без барган авыллар күрсәтелмәсә дә, сөйләш турында күп язылган. Татар халык сөйләшләре атласында изоглассалар күрсәтелгән.

Явештә-чат сөйләше белән тубыл-иртыш һәм урта диалектлар арасында күпмедер дәрәҗәдә уртаклыклар бар [Рамазанова, 2016, б. 84]. Тубыл-иртыш диалекты белән якынлыкның нигезендә озак еллар дәвамында бер географик территориядә яшәү тора, урта диалектка якынлыкны татар әдәби теленең йогынтысы (беренче чиратта, мәктәп һәм матбугат чараларының тәэсире) белән аңлатып була [шунда ук]. Явештә-чат сөйләше сузык авазлар составы ягыннан әдәби телдән нигездә аерылмый [Булатова, 2016, б. 180].

Соңгы тикшеренүләр урта диалектта [а] авазының дүрт вариантын барлыгын күрсәтә: [о^а] – көчле иренләшкән, [а^о] – уртача иренләшкән, [а] – ачык («көнбатыш диалектка характерлы»), [а$^\wedge$] – көчле ачык [Хабибуллина, 2002, с. 4]. Экспедиция материаллары нигезендә [а] авазының анлаутта өч вариантын ачыкладык: [о^а] – көчле иренләшкән: *[о^{а}тием] – әтием (Акбалык авылы – алда А.), [о^{а}ти] – әти (Умар авылы, алда – У.), [бо^а- бай] – бабай (А.);* [а^о] – уртача иренләшкән: *[ба^{о}сам] – басам (У.) (монда – камыр басу турында),* [а] – ачык: *[каструл] – кастрюля (У.)* һ. б.

[ә] авазының урта диалектта ике варианты бар: әдәби телдәге алгы рәт сузыгы һәм әдәби телдәгедән алдарак әйтелешле сузык. Өйрәнелгән территорияләрдә: 1) әдәби телдәгечә алгы рәт сузыгы; 2) анлаут һәм инлаутта [а] авазына охшаган бераз арттарак әйтелешле сузык: *[сә^{а}чәк] – чәчәк (У.), [^{т}чә^{а}к-^{т}чә^{а}к] – чәк-чәк (У.), [ә^{а}ни] – әни (А.), [Мә^{а}йсәрә] – Мәйсәрә (А.), [чә^{а}нечке] – чәнечке (А.), [ничә^{а}гә] (У.).*

[ы] авазы урта диалектта да, чат сөйләшендә дә әдәби телдәгечә. Кайбер очракларда ирен сузыклары тәэсирендә [ы^о] әйтелә. Шулай ук инлаут һәм бигрәк тә, ауслаутта [ы^а] варианты да еш очрый, кайвакыт ул [а] авазына да күчә: *[қараңқы^а] – караңгы (У.), [парама*

(парамы)] – барамы (У.), [тотана идек] – тотына идек (У.) һ. б. Бу тенденцияне М. Р. Булатова да ассызыклый: *[туйғынча] – туйганчы, [йаңы] – яңа]* [Булатова, 2016, б. 218]. Урта диалектта да [ы] һәм [а] авазлары тәңгәллекләре бар: *[сазамақ] – сазамык, [шушанда] – шушында*, һәм, киресенчә: *[барғынчы] – барганчы* [Татар халык сөйләшләре, кит. 1, 2008, б. 22].

Урта диалектта [о], [ө] авазлары әдәби телдәгечә әйтелә. Шулай да, искәрмәләр дә бар, дөбъяз сөйләшендә, авазлар [е], [ы] авазлары белән алышына: *[кетү] – көтү, [былын] – болын* [Татар халык сөйләшләре, кит. 1, 2008, б. 21]. Чат сөйләшендә [о] авазының борынгы төрки тел эзләре сакланган: *[туқмач] – токмач (А.), [қонақ] – кунак (А.), [оғу] – уку, [омыртқа] – умыртка, [қошылышып] – кушылышып (У.), [урчық] – орчык, [ғумер] – гомер (У.), [қонақлар] – кунаклар (А.).*

Алгы рәт [ө] авазының арткы рәт [о] авазы белән алышынган очраклары бар: *[моселманча] – мөселманча (У.).*

Алгы рәт [ү] авазы күп чоракта арткы рәт [у] авазына охшаган: *[қукә*[а]*й] – күкәй (У.).*

Сөйләштәге аваз тәңгәллекләре: [ә]//[е]: *[бәзнең] – безнең (А); [ә]//[и]: [әртән] – иртән (У.); [ы]//[и]: [зырат] – зират (У.), [Нурыйа] – Нурия (А.);[ы]//[е]: [чымын] – чебен (У.);[е]//[и]: [ет] – ит (У.), [сигез] – сегез (У.), ненди – нинди (А.), ден – дин (А.), зеңгер – зингер (У.)(синий); [ө]//[ү]: көк – күк (А.) (небо), көгәрчен – күгәрчен (У.), төгел – түгел (У.); [е]//[ө]: сет – сөт (У.).*

Рәт гармониясе, урта диалекттагы кебек, күп очракларда саклана: *[наурус] – нәүрүз (А.). [Наурус]* сүзендә алгы рәт сузыкларының арткы рәт сузыклары белән алышынганын күрәбез. Палаталь гармония бозылган очраклар да бар: *[сәксан] – сиксән, [баради] – бара* һ. б. [Татар халык сөйләшләре, кит. 2, 2008, б. 429], *[ничә*[а]*гә пешерә*[а]*сең] – ничәгә пешерәсең (У.).*

Көнчыгыш диалектларында ирен гармониясе «көчле» гармония санала: *[озон] – озын (А.),* аңа хәтта ирен гармониясе булмаган сүзләр дә буйсына: *[мончо] – мунча* [Сөнгатов, 2001, б. 12]. Бу күренешне Г.М. Сөнгатов болай аңлата: борынгы [о] сакланган вакытта, башка иҗекләрдә дә [о] авазы әйтелә: *[тоқто] – тукта (У.), [болодоғон] – була торган (У.)* [Сөнгатов, 2000, б. 15]. Шулай ук [а], [ә] авазлары да [о], [ө] авазлы иҗекләрдән соң ирен гармониясенә буйсына: *[болғон] – булган, [сөйлөшкөлө] – сөйләшергә* [Татар халык сөйләшләре, кит. 2, 2008, б. 429].

Башка фонетик закончалыклардан сандхи күренешләренең элизия очраклары бар: *[йөрәйдек] – йөри идек (У.), [әйбит] –әйе бит (әйеме) (У.), [тийағъында] – теге ягында (А.).* Аккомадация күренеше: *икән – игән (А.),* редукция очрагы: *крәшеннәр – керәшеннәр (А.) (кряшены);* эпитеза: *[навасибирскиға], [свиртловскиға].*

Рус теленнән кергән сүзләрдә, урта диалекттагы кебек, рус авазлары сөйләшнең үз авазлары белән алышына: *[сих] – цех (А.), [Илмирә] – Эльмира (А.), [пинсы] – пенсия (А.), [шкул] – мәктәп (А.),*

[уптым] – күп, бөтен килеш (оптом) (У.). Бу сүзләрдә эпинтеза күренеше дә чагыла.

Шулай итеп, том диалектының чат сөйләше һәм урта диалект вокализм системаларының түбәндәге дифференциаль һәм гомуми билгеләрен күрсәтергә мөмкин:

1) өйрәнелгән территорияләрдә сузык авазларның арттарак әйтелешле вариантлары бар һәм күп кенә сүзләрдә сузыклар арткы рәт парлары белән алышынып, рәт гармониясе бозыла, мәсәлән, анлаутта һәм инлаутта [$ә^а$] авазы: *[с$ә^а$чәк] – чәчәк (У.), [ничә^{а}гә пешер$ә^а$сең] (У.);*

2) ирен гармониясе «аеруча көчле», урта диалектта ирен гармониясенә буйсынмаган сүзләр дә иренләшә;

3) урта диалектта [ы] авазының әдәби телдәге варианты кулланыла, чат сөйләшендә инлаут һәм ауслаутта тагын ике варианты бар: [$ы^о$] һәм [$ы^а$];

4) чат сөйләшендә борынгы төрки тел эзләре сакланган, бу үзенчәлек [у], [ү], [о], [ө] авазлары әйтелешендә күренә;

5) эпитеза күренеше урта диалектта да, чат сөйләшендә дә бер үк: [навасибирскига] һ. б.

6) [и] һәм [е] тәңгәллеге.

Бу нәтиҗәләрне мәкалә азагында бирелгән текст үрнәкләрендә дә күзәтергә була.

Текст үрнәкләре

№ 1

(Урама – чат татарларының традицион камыр ризыгы – пешерү процессын сөйли) *[җук$ә^а$й // ничагә пешерасең / ул җукәйгә әз генә соды саламын / әз генә шикәр әз генә тоз саламын да йомшаҗ баосамын / туҗмач формысында // туҗмач формысында җәйәм мондый итеп / и менә мондыйга кисәсең аны / майны җайнатасың да мондый тайаклар бар / тайакҗа менә мондый итеп урыйсың да теге кастрүлдәге майда нитеп торасың / әйләндереп торасың / моннан икенче җул белән алып торасың / кичка пешереп күрсәтермен алла бирса / арымасам бик ...* (Су анасын күрү турында сөйли) *[өйәндә күргән идем су анасын / кийәүгә чыкҗанчы / ә ул менәкә / баҗчада монда өйән иде / күпер // күпердә багана же свайлар / аларга менеп утырды да менә мондый итеп чачен тарый / җиргә хәтле чаче / менә мондый итеп тарады тарады да суга менә мондый төшеп китте / су йарылып китте дажы / җап-җара чачле тәне ап-аҗ]*

(Сәфәргалиева Рәйсә Хәбибулла кызы,
1931 елгы, Колыван районы, Умар авылы)

№ 2

(Җырдан өзек) *[агидел буйлары йәмле акҗошлар уйнаганга йәш гумерләр бик тиз үтә гел уйлар уйлаганга йыр йырласаң акрен*

йырла табышың йаңғрамасын сүнгән йөрәк сүнсен инде ул тағын йаңармасын]

(Шиһәбетдинова Гөлҗиһан Зөлкәрнәй кызы,
1928 елгы, Колыван районы, Умар авылы)

Әдәбият

Атлас татарских народных говоров / отв. ред.: Д.Б. Рамазанова, Т.Х. Хайрутдинова. Изд. 2-е, доп. и перераб. Казань: ИЯЛИ, 2015. 632 с.

Байрамова Ф.А. Сибирская цивилизация (ч. 2) // Сайт «Московское татарское свободное слово» [Москва, 2017]. Режим доступа: URL: http://www.mtss.ru/?page=%2Ff_bajram%2Fcat (Дата обращения: 14.02.2019).

Булатова М.Р. Томск татарларының тел үзенчәлекләре һәм рухи мәдәнияте // Национально-культурное наследие: татары Томской области = Милли-мәдәни мирасыбыз: Томск өлкәсе татарлары. Казан: ТӘҺСИ, 2016. 432 б.

Рамазанова Д.Б. Йөзләре якты, телләре татлы (Актаныш төбәге тел үзенчәлекләре) // Милли-мәдәни мирасыбыз: Актаныш. Казан, 2010. Б. 93–132.

Рамазанова Д.Б. Себер татарларының том диалекты // Национально-культурное наследие: татары Томской области = Милли-мәдәни мирасыбыз: Томск өлкәсе татарлары. Казан: ТӘҺСИ, 2016. Б. 84–132.

Сөнгатов Г.М. Татар диалектларының фонетикасы. Казан: КДУ оператив полиграфия лабораториясе, 2000. 44 б.

Сөнгатов Г.М. Татар теленең фонетик закончалыклары. Казан: КДУ оператив полиграфия лабораториясе, 2000. 54 б.

Татар лексикологиясе: 3 томда. Т. 2 / проект җит. М.З. Зәкиев; ред. Г.Р. Галиуллина. Казан: ТӘһСИ, 2016. 392 б.

Татар халык сөйләшләре. 2 китапта. 1 кит. / *Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, Т.Х. Хәйретдинова, З.Р. Садыйкова, Р.С. Барсукова* Казан: Мәгариф, 2008. 493 б.

Татар халык сөйләшләре. 2 китапта. 2 кит. / *Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, Т.Х. Хәйретдинова, З.Р. Садыйкова, Р.С. Барсукова* Казан: Мәгариф, 2008. 493 б.

Тумашева Д.Г. Язык сибирских татар. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1968. 185 с.

Уникальный татарский музейный комплекс открыт под Новосибирском. // Сайт информационного агентства «Тайга.инфо» «Главные новости Сибири» [Новосибирск, 2018]. URL: https://tayga.info/141292 (Дата обращения: 18.02.2019).

Хабибуллина М.Р. Характеристика изоглосс вариантов фонемы [а] в татарском лингвистическом пространстве: автореф. дис. … канд. филол. наук. Казань: 2002. 28 с.

Хисамов О.Р. Об итогах экспедиции к томским татарам // Филология и культура. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 201. № 4 (34). С. 336–337.

Хисамов О.Р. Тюрко-татарская топонимия Томской области // Национально-культурное наследие: татары Томской области = Милли-мәдәни мирасыбыз: Томск өлкәсе татарлары. Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова, 2016. 432 с.

Бәдртдинова Алсу Әнис кызы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикология һәм диалектология бүлеге фәнни хезмәткәре